ישיבת הר עציון בית מדרש האלקטרוני (ב.מ.א.)
****
פרשת השבוע
****

פרשת וירא
מאת הרב אלחנן סמט

הולדת יצחק ושילוח הגר וישמעאל (בראשית כ"א, א-כא)

כשבע עשרה שנה עברו מאז בריחת הגר ולידת ישמעאל, בסיפור שעסקנו בו בפרשה הקודמת, ועד לשילוחם מאוהל אברהם בסיפור שנעסוק בו עתה (בן שמונים ושש היה אברהם בעת לידת ישמעאל - ט"ז, טז, ובן מאה בעת לידת יצחק - כ"א, ה; כשנתיים או שלוש שנים לאחר מכן נגמל יצחק - כ"א, ח). הקשר בין הסיפורים מתבטא בכמה קווי דמיון בולטים ביניהם.
מאידך, נשתנו מאוד הנסיבות מאז הסיפור הקודם: ישמעאל, אשר תיאור לידתו חותם את הסיפור ההוא, הנו נער צעיר בסיפורנו; שרה, שהייתה אז אישה עקרה, חובקת עתה את בנה הקט. ובאמת, לא פחות מקווי הדמיון, בולטים כמה הבדלים עקרוניים בין שני הסיפורים, והמעיין יגלה בנקל את אלו וגם את אלו.
כמו הסיפור הקודם, גם סיפורנו מעורר בלב הקורא תהייה מוסרית וקושי נפשי: דרישתה של שרה מאברהם "גרש האמה הזאת ואת בנה..."", התוצאות מקיומה של דרישה זו - תעייתם במדבר עד כלות המים ועד לסכנת המוות שריחפה על ראש ישמעאל, ובכייה קורע הלב של הגר, כל אלו מעוררים תחושה של עוול. האמפתיה נתונה להגר, הסובלת על לא עוול בכפה, ודבר זה ניכר אף בדברי הכיבושין של מלאך הא-לוהים, המתגלה אליה במצוקתה הגדולה:

יז מה לך הגר, אל תיראי
כי שמע א-להים אל קול הנער באשר הוא שם.

מבחינות אחדות מעורר סיפורנו אי נחת ותהייה מוסרית אף יותר מקודמו:

א. בסיפור הקודם הביאה הגר על עצמה את העינוי בידי שרי בהתנהגותה הנלוזה- "ותקל גברתה בעיניה". התנהגות זו של אישה בוגרת ודאי חמורה יותר מ"צחוקו" של ישמעאל הנער הצעיר, תהא משמעות צחוקו עפ"י הפשט אשר תהא.
ב. בסיפורנו, שרה אינה עוד אישה עקרה הסובלת השפלה מידי שפחתה כפוית הטובה. כאן היא אישה מאושרת שזכתה ללדת בן, והיא גברת הבית הבלתי מעוערת, אם זרעו של אברהם.
ג. הגירוש למדבר נראה מעשה חמור ואכזרי יותר מעינויה של הגר בתוך בית אברהם, ויעידו על כך תוצאות הגירוש.

ואכן, בניגוד להסכמתו של אברם לתלונת שרי בסיפור הקודם "הנה שפחתך בידך...", נראה כי בסיפורנו אין הוא מסכים עמה:

יא וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודת בנו.

למרות כל זאת, הפרשנים שביארו את הסיפור הקודם כסיפור המבקר את שרי על ענותה את הגר- רד"ק ורמב"ן- לא עשו כן בסיפורנו. והטעם לכך גלוי: הרי ה' אומר אל אברהם

יב כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה,

ומי יבוא להרהר אחר דבריו?-

משלי כ"א, ל אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'.

עמידתו של ה' מאחרי תביעתה של שרה אין בה כדי לפטור אותנו מן הצורך ליישב את הקושי המוסרי שאנו חשים בסיפור. אדרבה: בסיפורנו, לא שאלת מוסריותה של שרה אמנו בלבד היא העומדת על הפרק, אלא בעיקר צידוקו של ה' "א-ל אמונה ואין עול, צדיק וישר הוא" (דברים ל"ב, ד).

כמו בסיפור הקודם, אף כאן יסייעו בידנו אותם ארבעה תחומי דיון להעמיק בפשוטו של סיפורנו ולהבהיר את כוונתו, בדרך שעשויה להועיל לפתרונה של הבעיה המוסרית: א. "המושב בחיים", ב. הפרשנות המילולית, ג. הניתוח הספרותי של הסיפור בשלמותו, ד. ההקשר שבו נתון הסיפור בתוך

כלל הסיפורים על אברהם ושרה.

א. המושב בחיים: בן האמה ובן הגבירה

האם ייתכן שגם בסיפורנו אנו נפגשים בהתנהגות שיש לה רקע בנורמה חברתית וחוקית ידועה בעולם העתיק, או שמא כאן מדובר באירוע שאינו מעוגן בשום מסורת, אלא רק ברצונה של גברת הבית "להיפטר" מבן שפחתה לטובת בנה שלה?

כאשר אומרת שרה "כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק", מובן כי תחום הבדיקה והבירור הוא בדיני ומנהגי הירושה. ובכן, מה אמרו חוקי הירושה הקדומים ביחס לזכות הירושה של בן האמה שנולד בנסיבות מעין אלו שבסיפור התורה? שוב נפנה אל חוקי חמורבי (המשקפים נורמה חברתית משפטית בת התקופה שאנו עוסקים בה, לפחות במסופוטמיה ובתחומי השפעתה):

סעיף 170: אם אשתו הראשית של אדם ילדה לו ילדים, (וגם) אמתו ילדה לו ילדים, והאב, בעודו בחיים, אומר לילדים אשר האמה ילדה לו: 'אתם) ילדיי', הוא ימנה/מונה אותם עם ילדי האישה הראשית. אחרי שהאב הולך לגורלו (- נפטר), ילדי האישה הראשית וילדי האמה יחלקו בשווה את רכוש בית האב. בנה של האישה הראשית יבחר וייקח ראשונה את חלקו בירושה.

סעיף 171: ואם האב (בעודו) בחיים לא אומר לילדים שהאמה ילדה לו: 'אתם) ילדי', אחרי שהאב הולך לגורלו (- נפטר), ילדי האמה לא יחלקו בנכסי בית האב עם ילדי האישה הראשית. שחרור האמה וילדיה יובטח, ילדי האישה הראשית לא יתבעו את ילדי האמה לעבדות.

(תרגום יוסף פליישמן, מתוך ספרו: הורים וילדים
במשפטי המזרח הקדום ובמשפט המקרא, עמ' 20-21)

על פי זאת מתברר, שישמעאל אינו מוגדר כיורשו הטבעי של אברהם: אדרבה, יצחק הוא היורש הטבעי, ורק התערבות אקטיבית של האב, המשווה את בן האמה עם בן הגבירה באמירה מפורשת, יכולה להפוך את ישמעאל ליורש (וגם אז, רק בדרגה שנייה: "בן האישה הראשית יבחר וייקח ראשונה..."). את זאת בדיוק חפצה שרה למנוע: היא רוצה להגן על זכותו של יצחק בנה להיות היורש הבלעדי.

אולם מדוע מזדרזת שרה לדרוש עשיית מעשה לשם קביעת הדבר כבר עתה? הרי די לו לאברהם בשב ואל תעשה כדי להבטיח את ירושתו הבלעדית של יצחק בנו. המציאות מלמדת, מאז ועד היום, כי אחרי מות המוריש מתגלעים חילוקי דעות בין היורשים החוקיים לבין הטוענים לירושה, בשאלה מה אמר או מה לא אמר המוריש. לפיכך מעוניינת שרה לקבוע את המצב המשפטי עוד בחיי אברהם: הוא זה שיקבע בחייו, במעשים ברורים, כי "לא יירש בן האמה" עם יצחק. דבר מעין זה עתיד לעשות אברהם ביזמתו שלו הרבה אחרי הסתלקותה של שרה, ביחס לבני פילגשיו:

כ"ה, ה-ו ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק.
ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנת
וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי קדמה אל ארץ קדם.

ב. הפרשנות המילולית: "גרש האמה" - "וישלחה"

"גירוש" היא פעולה קשה, שיש בה הקשחת לב מצד המגרש, וביותר קשה הגירוש כאשר מושאיו הם אישה ונער צעיר, וכאשר הוא מתרחש במדבר. על כן קשה עלינו דרישתה של שרה מאברהם "גרש האמה הזאת ואת בנה...".

מדוע דרשה זאת שרה? מדוע יש לגרש את הגר ואת ישמעאל בנה לשם הבטחת ירושתו הבלעדית של יצחק?
אברהם אכן אינו "מגרש" אותם. אחר דבר א-לוהים אליו "כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה", נאמר עליו בפסוק יד "וישלחה". נראה כי הכתוב מעוניין לרכך את הפועל הקשה גר"ש, ולהמירו

בפועל רק יותר, התואם את רחשי לבו של אברהם ואת אופי מעשיו.

משמעו של השורש של"ח בבניין פיעל הוא אמנם לעתים כמשמעו של השורש גר"ש (דברים כ"ב, ז "שלח תשלח את האם"; שם כ"ב, כט "לא יוכל שלחה כל ימיו", וכן כל לשון שילוח אישה במקרא במשמעות גירושין). אולם בדרך כלל משמעו: שחרר, נתן ללכת, הסיר מעצור אשר מנע התפרצות וכדומה. (המשמעויות 'גרש' ו'שחרר' הפוכות, אך המכנה המשותף לשתיהן הוא תנועה חזקה של המשולח, שסיבתה המשלח).

שחרור עבדים ייקרא במקרא בדרך כלל "שילוח" (ורבים המקראות). האם אפשר הדבר כי זו כוונת הכתוב בתארו את מעשה אברהם "וישלחה"?

סעיף 171 בחוקי חמורבי אכן קובע, שאם בני האמה אינם כלולים ביורשי האב, "שחרור האמה וילדיה יובטח". והרי זה המצב במקומנו: עם קביעתו של אברהם כי ישמעאל לא יירשנו, אמורים הגר וישמעאל לצאת לחירות. אמנם החוק מדבר בשחרור לאחר מות האדון, אולם שם מדובר באדון שלא קבע דבר עד למותו. אפשר שאם קבע עוד בחייו שבן האמה לא יירשנו- זוכים הבן ואמו בחירות עוד בחיי האדון (אף אם לא כך, אפשר כי לאברהם ושרה יש עניין בהקדמת השחרור עוד בחיי אברהם, מן הטעם שנאמר לעיל: כדי למנוע אי בהירות וויכוחים לאחר מות אברהם).

מעתה, שמא לזאת התכוונה אף שרה, והוא הדבר המקשר בין שני חלקי אמירתה "גרש... כי לא יירש..."? הרי אברהם, 'המשלח', נצטווה לעשות ככל אשר אמרה לו שרה. אולם היכן מצאנו "גירוש" בהקשר לשחרור עבדים? הרי שחרור וגירוש פעולות הפוכות הן! ובכל זאת מצא מצאנו:

שמות ו', א כי ביד חזקה ישלחם
וביד חזקה יגרשם מארצו;
שם י"א, א כשלחו כלה, גרש יגרש אתכם מזה.

פשר הדבר הוא, שלא תמיד יצא העבד מבית אדוניו מרצונו, ולא תמיד יצא בזמן הראוי. לעתים "אמר יאמר העבד: אהבתי את אדני... לא אצא חפשי", ואז יש הכרח לאלצו לצאת לחופשי, כלומר "לשלחו" בשתי המשמעויות: לשחררו באמצעות גירוש (ראה ברייתא, בבלי, בבא קמא כ"ח, א: "מנין לנרצע שכלו לו ימיו, ורבו מסרהב [רש"י: מפציר] בו לצאת, וחבל בו ועשה בו חבורה שהוא פטור...").

מסתבר כי הגר לא חפצה להשתחרר מעבדותה בבית אברהם. בין השאר, מפני שנסיבות שחרורה הרי היו הכרזת אי שייכותו של בנה לירושת אברהם. זו הסיבה ששרה השתמשה בפועל הקשה "גרש". כלומר: אף אם הגר לא תחפוץ בשחרורה מעבדות, הרי "החוק" אינו מאפשר את המשך החזקתה, לאחר שנקבע כי בנה לא יימנה על יורשי אברהם. על כן ייעשה שחרורה אף בעל כורחה.

אולם בתארו את מעשה אברהם, חוזר הכתוב לפועל המבטא את המהות המשפטית המקורית של המעשה: שילוח- "וישלחה".

נמצא כי דרישתה של שרה מאברהם אינה איזו גחמה שעלתה על לבה במקרה, בעת שראתה את ישמעאל מצחק, ואינה דרישה לעשיית עוול של נישול זכויות הירושה באמצעות גירוש אכזרי, אלא היא פעולה שיש לה רקע חוקי ומוסרי: שרה עומדת על הבהרת זכות הירושה הבלעדית של יצחק בנה, תוך עשיית המתחייב מכך עפ"י החוק - שילוח הגר ובנה מבית אברהם לחופשי.

אף עמידתו של ה' מאחרי תביעתה של שרה, אין לראותה חס וחלילה כאישור למעשה עוול, אלא להפך: כאישור לחוקיותו ומוסריותו של המעשה שתובעת שרה. אלא שדבר ה' מוסיף ממד גבוה בהרבה לסיפור.

פרשנותו של דבר ה'

שאלת הירושה של אברהם שנידונה עד עתה, עוסקת לכאורה בענייני ממונות: מי יירש את עדריו הגדולים של אברהם, ואת שאר רכושו בכסף ובזהב. אולם סיפורי האבות בספר בראשית נשזרים ללא הרף בחוט תודעה כפול: תודעה אחת של האישים הפועלים בהם היא ארצית-אנושית (וביחס לכך חשוב מאוד "המושב בחיים"), והתודעה האחרת היא תודעת הייעוד הא-לוהי. תודעה זו מביאה את

בעליה לתפיסה שהם אינם אישים פרטיים- בני אדם רגילים, אלא הם בחירי א-לוהים, שנועדו להקים את עמו ולרשת את נחלתו- את ארץ כנען, כדי להיות ברכה לכל גויי הארץ. תודעה גבוהה זו של האבות בספר בראשית הופכת את מעשיהם לאירועים מכונני עתיד היסטורי. לכל מעשה משמעותי תהיינה תוצאות הרות גורל לעתידו של העם שעתיד לצאת מזרעם. יש ותודעה גבוהה זאת נסתרת מעיני הקורא, אך קיימת בתפיסתה של האישיות המתוארת בסיפור (ואז קיימת סכנה של עיוות בהבנת הקורא את הסיפור), ויש והתודעה הגבוהה הזו נסתרת אפילו מעיני האישיות המתוארת, ואז יש צורך בתזכורת א-לוהית.

בעיוננו לפרשה הקודמת ביארנו, כי העימות סביב השאלה מי היא הגבירה בבית אברם ומיהי השפחה בו אינו סתם עימות בין שתי נשים, אלא משמעו: מיהי שותפתו של אברהם להגשמת הייעוד הא-לוהי להקמת עם בריתו של ה'.

גם בסיפורנו חורגת השאלה מי יירש את אברהם משאלת ירושה רגילה: השאלה החשובה היא מי מבין הבנים יהא נושא הברית עם ה', ממי יקים לו ה' את עמו בעתיד הרחוק (כך גם בדיון שבין ה' לאברם ט"ו, ג-ד "והנה בן ביתי יורש אתי... לא יירשך זה, כי אם אשר יצא ממעיך הוא יירשך", וברור מהמשך הדברים שלא על ירושה בלבד מדובר, אלא על הקמת עם רב ככוכבים שעתיד לרשת את הארץ הזאת).

לדברים אלו רומזים בקיצור דברי ה' בפסוק יב:

כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה
כי ביצחק יקרא לך זרע.

משמעות הדבר, כי יצחק הוא שיהיה אבי הזרע שהובטח לאברהם- הגוי הגדול העתיד לרשת את הארץ הזאת ולהיות עם ה' (רשב"ם, רד"ק).

ועוד דבר מלמדנו דבר ה': אמנם במרכזו נמצאת הצדקת דרישתה של שרה בהנמקה הקשורה ביצחק (ואף זאת מחמת נימוק גבוה ומרחיק ראות הרבה מעבר לשאלת זכות הירושה הממונית של יצחק), אך בהיקפו הנדון הוא דווקא גורלו של ישמעאל:

יב אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך...
...
יג וגם את בן האמה לגוי אשימנו כי זרעך הוא.

לאמור: מילוי דרישתה של שרה אינו רק חוקי ומוסרי, ואינו רק תואם את תכניתו של ה' ביחס ליצחק שיהא אבי זרעו המובטח של אברהם, אלא הוא תואם גם את טובתו של ישמעאל, שגם הוא עתיד להיות גוי גדול בזכות היותו זרעו של אברהם.

אל מול צידוקים שונים ורב-צדדיים כאלו מאת ה', נראה שאברהם יכול היה לשלח את אמתו ואת בנה לטוב להם, ללא שיהיה הדבר עוד רע בעיניו. אלא שהמשך התפתחותו של הסיפור אינו תואם תפיסה אופטימית זו...

ג-ד. הניתוח הספרותי וההקשר: מבנה הסיפור ומקומו בכלל הסיפורים על אברהם

קיים מתח גלוי בין דברי הארגעה שנאמרו לאברהם ע"י ה' "אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך... וגם את בן האמה לגוי אשימנו כי זרעך הוא", לבין ההתרחשות המפתיעה בהמשך: "ותלך ותתע במדבר באר שבע, ויכלו המים מן החמת... אל אראה במות הילד... ותשא את קלה ותבך". האין בכך כדי לסתור את ההבטחה שניתנה לאברהם? האם על דעת כן שילח אברהם את הגר ואת ישמעאל?

אמנם לבסוף שמע א-לוהים את קול הנער, ושלח את מלאכו להצילו ולבשר לאמו על עתידו כגוי גדול, והסיפור מסתיים בסוף טוב שבו מתחילה הבטחת ה' לאברהם להתקיים. אך אם כך, נשאלת השאלה: מהו תפקידה ומהו מקומה של סצינת התעייה במדבר בין ההבטחה לאברהם לבין תחילת מימושה בסוף הסיפור?

כדי לענות על שאלה זו עלינו לדון במבנהו של הסיפור. חשיפת המבנה של סיפור מסייעת בגילוי זיקות פנימיות חבויות בין חלקיו השונים ובהבהרת מקומה של כל פסקה בתוכו. אך כדי לעמוד על מבנה סיפורנו, יש להגדיר קודם כל את גבולותיו. פרשנים חדשים אחדים קבעו את תחומיו בפסוקים ט-כא משום הנושא המוגדר של פסוקים אלו- גירוש הגר וישמעאל ותוצאותיו, ומשום שלא ראו קשר ברור בינם לבין פסוקים א-ח העוסקים בהולדת יצחק.

לדעתנו, פסוקים א-כא הם גבולות סיפורנו. עשרים ואחד הפסוקים הללו הם יחידה ספרותית אחת, אשר לא ניתן להפריד בין חלקיה בלא לפגוע בהבנתה הכוללת. פסוק ט "ותרא שרה את בן הגר... מצחק" אינו פותח עניין חדש, ועל כן אינו ראשיתו של סיפור, כפי שסברו כמה מפרשים חדשים (וכנראה אף ראב"ע סבר כך), אלא הוא המשך רצוף של הפסוק הקודם המספר על משתה הגמילה, כדברי רמב"ן בד"ה מצחק: "והנכון בעיניי שהיה זה ביום היגמל את יצחק, וראתה אותו מלעיג על יצחק או על המשתה הגדול". המאחד את כל המסופר ביחידה ספרותית זו הנו בראש ובראשונה העלילה: הולדתו של יצחק וגדילתו, כמו גם האירוע שאירע במשתה הגמילה, הם שהביאו את שרה לדאוג לעתידו של בנה ולתבוע מאברהם את גירוש ישמעאל, ומכאן ואילך ממשיך הסיפור בנתיבו עד לסיומו.

נושא הסיפור על פי מבנהו- ראשית קיום ההבטחה הכפולה

עשרים ואחד פסוקי הסיפור נחצים, כרגיל בסיפור המקראי, לשתי מחציות שוות באורכן, עשרה פסוקים כל אחת, וביניהן ניצב פסוק יא- "וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודת בנו"- כ"ציר מרכזי" של הסיפור, כפי שיוסבר מיד.

מחצית *א*, פסוקים א-י, עוסקת כולה ביצחק. אף תביעתה של שרה לגרש את האמה ואת בנה מנומקת בטובתו של יצחק: "כי לא יירש... עם בני עם יצחק". מחצית זו פותחת בנימה חגיגית ומלאת שמחה (פסוק א בנוי כתקבולת, סממן המאפיין את השירה במקרא). אווירה זו הולכת ונמשכת אף בדברי שרה בפסוקים ו-ז (שאף הם נושאים אופי של שירה), והיא מגיעה לשיאה במשתה הגדול שנעשה בעת היגמל את יצחק. אולם דווקא בנקודת השיא שלה נעכרת השמחה: שרה רואה בעת המשתה את ישמעאל המצחק, ומיד היא פורשת את תביעתה באזני אברהם "גרש...", והמחצית מלאת השמחה מסתיימת במשבר.

תגובתו הנפשית של אברהם, המתוארת בפסוק יא, היא שיא הקונפליקט בסיפור, שהוא תולדתה של המחצית הראשונה: הולדת יצחק וגדילתו הם שהביאו בהכרח לידי כך.

מחצית *ב*, פסוקים יב-כא, עוסקת כולה בישמעאל ובגורלו (מלבד חמש המילים "כי ביצחק יקרא לך זרע", שבהן בלבד מוזכר שמו של יצחק ועניינו במחצית זו). המחצית השנייה נועדה לפתור את הקונפליקט ששיאו בפסוק יא, אולם הפתרון נעשה בדרך נפתלת ורבת סיבוכים. מסלול הפתרון יוצר "תמונת ראי" למה שהתרחש במחצית הראשונה: מחצית זו פותחת בשילוח הגר וישמעאל אל המדבר, נמשכת בתעייתם ובמצוקתם הגדולה, ורק לקראת סיומה מתהפך הגלגל עם התגלות מלאך הא-לוהים: חיי ישמעאל ניצלו, הוא גדל, והסיפור מסתיים בנישואיו.

לשתי המחציות של הסיפור, אשר כל אחת מהן עוסקת באחד מבניו של אברהם, ישנו מכנה משותף, והוא אולי נושא הסיפור כולו: שתיהן מתארות את <u>קיום הבטחות ה' שניתנו ביחס לשני הבנים הללו</u>. כל אחד מבניו של אברהם זכה להבטחה בפני עצמה: ישמעאל לבדו - בדברי מלאך ה' להגר (ט"ז, י-יב); יצחק לבדו - בדברי המלאך לאברהם ולשרה (י"ח, י-טו). ואילו בפרק י"ז זוכים שני הבנים יחד להבטחה, בפרשה משותפת אחת: ה' מבטיח לאברהם לתת לו בן משרה, ועל דברי אברהם (שם יח) "לו ישמעאל יחיה לפניך" מגיב ה' (שם, יט-כ):

> אבל שרה אשתך יולדת לך בן וקראת את שמו יצחק
> והקמתי את בריתי אתו לברית עולם, ולזרעו אחריו.
> ולישמעאל שמעתיך, הנה ברכתי אתו והפריתי אתו והרביתי אתו במאד מאד,
> שנים עשר נשיאם יוליד, ונתתיו לגוי גדול.
> ואת בריתי אקים את יצחק אשר תלד לך שרה למועד הזה בשנה האחרת.

סיפורנו הוא אפוא <u>סיפור תחילת הקיום של ההבטחה הכפולה</u>. קיום ההבטחה הנוגעת ליצחק הוא בעצם לידתו במועד הנקוב, ודבר זה מובלט בראש הסיפור בהדגשה יתרה ("כאשר אמר... כאשר

דבר... למועד אשר דבר...״). אף שם הבן הנולד, יצחק, נקבע בפרק י״ז פסוק יט, אלא שכאן הוא נדרש מחדש: לא צחוק הפקפוק על הבטחה הנראית בלתי ניתנת לקיום, אלא צחוק החדווה על קיומה של הבטחה זו. אף הבטחת ה׳ (י״ז, כ) ״ואת בריתי אקים את יצחק״ [- ולא עם ישמעאל], מתחיל קיומה בסיפורנו: היא העומדת ביסוד הדרישה לשלח את ישמעאל מבית אברהם ומירושתו: ״כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה, כי ביצחק יקרא לך זרע״.

קיום ההבטחה באשר לישמעאל, במה הוא תלוי? דבר זה נרמז בדברי ה׳ לאברהם: ״אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך, כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה... וגם את בן האמה לגוי אשימנו כי זרעך הוא״. הווה אומר: דווקא שילוחו של ישמעאל כדרישת שרה הוא תנאי לקיום הבטחת ה׳ ביחס אליו. אך זאת מדוע? האם רק כדי להותיר את יצחק יורש יחיד לאברהם, ״כי ביצחק יקרא לך זרע״?

צירוף סיפורנו אל סיפור בריחתה של הגר נותן תשובה אחרת: ישמעאל יוכל להתפתח בהתאם לתכונות אופיו הגנוזות בו- ״והוא יהיה פרא אדם״- דווקא במדבר פארן (על מדרש השם הרמוז: פארן - פרא אדם, עמד רשב״ם כ״א, כא), הרחק מאוהל אברהם ומארצו היעודה. ״באשר הוא שם״ - במדבר- ישמע הא-ל אל קולו, ויסייע לו למצוא את סוד הקיום האנושי במדבר- את באר המים. שם ילווה הא-לוהים את גידולו של הנער (פסוק כ), ההופך לרובה קשת. שם ימצא ישמעאל את זיווגו (פסוק כא) ויחל להתרבות, ולהקים עם גדול שיהיו בו שנים עשר נשיאים. שבטים אלו יצטיינו ברדיפת החירות ובשמירה עליה בין כל העמים, כאותו פרא למוד מדבר (לזרעו של אברהם מיצחק בנו מיועד עתיד שונה, שאינו מתאים בשום אופן לתכונתם של בני ישמעאל: ״ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה״).

נמצא כי הניתוק של ישמעאל מבית אברהם והליכתו אל המדבר הם תנאי להפיכתו לאבי אומה גדולה ובת חורין, כפי שהובטח ע״י ה׳. אולם ניתוק זה נעשה רק בהיותו כבן שבע עשרה שנה, לאחר ששנות העיצוב עברו עליו בבית אברהם אביו. חייו העצמיים, התואמים את תכונותיו ואת עתידו ההיסטורי, נבנים על בסיס החינוך שקיבל מאברהם (שים לב: אף יוסף היה בן שבע עשרה שנה בעת שניתק מבית אביו למצרים, לשם מימוש עתידו השונה משל אחיו).

משמעות הסיפור על פי מבנהו- לידתו מחדש של ישמעאל

נשוב עתה אל השאלה שבה פתחנו: מדוע כרוכה דרכו של ישמעאל אל מרחבי המדבר המיועדים לו ולזרעו בסבל ובבכי ובהיקלעות לסכנת מוות? האם לא ראוי היה שדרכו (לשם קיום ההבטחה הא-לוהית) תהא מלווה ״בשמחה ובשירים בתוף ובכינור״?

לשם דיון בשאלה זו נשוב אל מבנה הסיפור. כבר הצבענו על ההיפוך הכללי בין שתי מחציותיו, הרומז למבנהו הסימטרי סביב צירו המרכזי. מבנה סימטרי זה מתבטא בהקבלה מפורטת של הפְּסקות שמהן בנויה כל מחצית, שלוש בכל אחת.

הנה טבלת המבנה, ולאחריה פירוט ההקבלות:

א קיום הבטחת ה׳:
נס לידת יצחק (א-ה) הולדת יצחק ומילתו

ב לידה הנקה וגידול:
צחוק ומשתה (ו-ח) שמחת שרה בהנקתה אותו ומשתה הגמילה

ג (ט-י) שרה רואה את ישמעאל מצחק ודורשת לגרשו

הדרישה גורמת ל:
(יא) ״וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודת בנו״.
אישורה (להלן ב- ג1) מבטל זאת.

ג1 (יב-יג) דבר ה׳ אל אברהם: אישור דרישת שרה

ב1 צימאון וסכנת מוות:

בכי (יד-טז) שילוח הגר, תעייתה עד לכלות המים ובכייה

א1 קיום הבטחת ה':

נס החייאת ישמעאל (יז-כא) התגלות המלאך, הצלת ישמעאל, התבגרותו ונישואיו.

בולטת לעין ההקבלה בין שתי הפִּסקות הפנימיות: דרישת שרה בפסקה ג היא שגורמת לתגובת אברהם בציר המרכזי "וירע הדבר מאד בעיני אברהם...", ואילו דבר ה' לאברהם בפסקה ג1, המאשר את דרישת שרה בנימוקים שונים, נועד לבטל את האמור בציר המרכזי: "אל ירע בעיניך...". בין שתי הפסקות קיימת זיקה ענינית ולשונית גלויה.

בין שתי הפסקות המרכזיות בכל מחצית, ב-ב1, קיימת הקבלה, שהיא ניגודית באופייה: צחוק ושמחה בפסקה ב- מצוקה ובכי בפסקה ב1. "יצחק עשה לי א-להים, כל השמע יצחק לי", לעומת "ותשא את קלה ותבך". סיבת הניגוד בין צחוק לבכי היא בצמד ניגודים אחר: שפע נוזלים בפסקה ב: "היניקה בנים שרה", "משתה גדול", ולעומתם צחיחות וצימאון בפסקה ב1 "ותתע במדבר באר שבע ויכלו המים מן החמת". שפע הנוזלים בפסקה ב קשור בלידה- בחיים החדשים שבאו לעולם- ובקיום הנמשך של הרך הנולד "כי ילדתי בן...", "ויגדל הילד...", ואילו חסרון המים ביובש המדבר מביא לאימת המוות: "כי אמרה: אל אראה במות הילד".

בפסקה המסיימת את סיפורנו, א1, נפתרה המצוקה: א-לוהים שמע את קול הנער ושלח מלאכו להצילו ולקיים הבטחתו לאביו ולאמו. הקבלתה לפסקה הפותחת א חשובה ביותר: בדומה לתיאור לידת יצחק בראש הסיפור, כוונת הסיפור לומר שישמעאל נולד מחדש במדבר, לאחר ששכב מעולף תחת אחד השיחים כשסכנת מוות מרחפת עליו. התגלות המלאך והצלת ישמעאל בעקבותיה הן בגדר חידוש מתנת החיים לישמעאל, לאחר שכמעט וניטלו ממנו, וממילא הם כלידה חדשה.

ישמעאל אינו הנער היחיד שצריך "להיוולד מחדש" לאחר שהגיע עד שערי מוות. גם יצחק "נולד מחדש" לאחר שנעקד על גבי המזבח וכמעט הועלה לעולה. גם משה "נולד מחדש" לאחר שתיבתו הושמה ביאור, כמעשה ייאוש אחרון של אמו, וניצל ברגע הקריטי בידי בת פרעה, שראתה אותו עקב כך כבנה שלה. אף בן השונמית "נולד מחדש" לאחר שאלישע החיה אותו, וכך אף יוסף בצאתו מן הבור.

בכל המקומות הללו מציינת "הלידה מחדש" התחלת קיום ברמה אחרת של הנער, ייעוד חדש שמיתוסף לקיומו. אופיו ותכליתו של הקיום החדש הזה קשורים תמיד באופי ההצלה של הנער ממוות, כפי שניכר מהשוואת סיפורי ההצלחה שהזכרנו. כדי שייוולד מחדש היה על הנער להגיע עד שערי מוות, ואחר כך לזכות בנס הצלה. נס זה מחולל תמורה באישיותו של הנער הניצל, ומבהיר לו עצמו, להוריו ולכל הסובבים אותו, כי מכאן ואילך מתחיל פרק אחר ושונה של חייו, ובו יתממש ייעודו.

ההקבלה בין שתי הפִּסקות התוחמות את סיפורנו מכילה את עיקר מגמתו: בשתיהן מתחיל ה' לקיים את הבטחותיו ביחס לשני הבנים: נס לידתו של יצחק להוריו הזקנים מממש את הבטחת ה' להם בפרק י"ז ובפרק י"ח. נס התגלות המלאך להגר ופקיחת עיניה כדי להציל את ישמעאל ממוות מממש את הבטחת ה' להגר, ואח"כ לאברהם, על עתידו של ישמעאל כמייסד אומה גדולה במדבר.

מכאן תשובה לשאלתנו בדבר מקומה ותפקידה של סצינת התעייה במדבר (פיסקה ב1): דווקא בצימאון המדבר, בסכנות האופייניות לו- "תעו במדבר בישימון דרך... רעבים גם צמאים, נפשם בהם תתעטף. ויצעקו אל ה' בצר להם..." (תהילים ק"ז, ד-ו)- צריך ישמעאל להיוולד מחדש כ"פרא אדם". לידתו מחדש כרוכה במתנת ה' הניתנת לו ולאמו: פקיחת העיניים לזהות באר מים- התנאי לקיום אנושי במדבר. אין די בשילוחו של ישמעאל מבית אברהם אל המדבר: עליו לעבור עוד תהליך סמלי של הינתקות גמורה מבית גידולו. ואין לך ניתוק חריף יותר מזה המבוטא בניגוד שבין פסקה ב לפסקה ב1: מן המשתה הגדול בבית אברהם, המלווה את גדילתו של יצחק וגמילתו, משולח ישמעאל אל צימאון המוות במדבר. כאשר תטיף אמו אל שפתיו את טיפות המים שיצילוהו ממוות, ידע ישמעאל כי אין שיבה עוד אל חייו הקודמים: חיים חדשים ושונים נכונו לפניו.

שאלות לעיון ולהעמקה

1. א. מה הם קווי הדמיון בין סיפורנו לבין סיפור בריחת הגר בפרק ט״ז?
   ב. האם ניתן להסיק מסיפורנו מסקנה כל שהיא ביחס לנושא העיון הקודם: האם חטאה אמנו שרה בהתנהגותה כלפי הגר?
2. מה הם ההבדלים העקרוניים בין שני הסיפורים? הסבר ממה נובע כל הבדל כזה.
3. בסוף סעיף ב של עיוננו הבאנו את תוכן פירושם של רשב״ם ורד״ק לדבר ה׳ בפסוק יב ״כי ביצחק יקרא לך זרע״. הוכח פירוש זה מלשונו של פסוק יג.
4. (ט) ״ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק.״
   ראב״ע ד״ה מצחק: כי כן מנהג כל נער [- להשתעשע ולשחק]
   ותקנא בו בעבור היותו גדול מבנה.
   רמב״ן שם: והנכון בעיניי שהיה זה ביום היגמל את יצחק,
   וראתה אותו מלעיג על יצחק או על המשתה הגדול.
   א. כיצד פירש כל אחד מהם את המילה ״מצחק״ (השורש צח״ק בבניין פיעל)?
   עיין בפסוקים הבאים שבהם מופיע גם כן השורש צח״ק בבניין פיעל ונסה לשייכם לאחת משתי המשמעויות העולות ממחלוקתם:
   בראשית י״ט, יד; שם כ״ו ח; שם ל״ט, יד; שמות ל״ב, ו.
   ב. השורש צח״ק בבניין קל מופיע פעמים אחדות בפסוקים א-י בקשר ליצחק, ופעם אחת בבניין פיעל ביחס לישמעאל. מהי משמעות הדבר, ולאיזה מבין הפירושים מתאימה תופעה זו?
   ג. תוספתא סוטה ו׳, ו, נוסח דפוס ראשון: ״כשנולד אבינו יצחק לאברהם אבינו היו הכל שמחין...
   והיה ישמעאל מצחק בדעתו ואומר: אל תהו שוטים... אני בכור ונוטל שני חלקים״.
   איזה פירוש מבין שני הפירושים מתאים לדברי התוספתא?
   ד. מה הן השלכות מחלוקת המפרשים ביחס להערכת דרישתה של שרה?
   ה. מה הן השלכות מחלוקת המפרשים ביחס לקשר בין פסוק ט למה שקדם לו?
5. שמו של ישמעאל אינו מופיע כלל בסיפורנו, אלא רק כינוייו.
   א. נסה לשער מה הסיבה לכך?
   ב. היכן נרמז שמו בסיפורנו בכל זאת?
   ג. שמו של ישמעאל נדרש בט״ז, יא, בי״ז, כ ובסיפורנו. מה בין שלושת המקומות?
6. בפסוקים ו-ז נאמר ״ותאמר שרה... ותאמר...״ בלא שהופסקה באמצע דבריה (ראה שאלה 3 בעיון הקודם). נסה לתת טעם לדבר.